6. Наумкіна С., Ткачук Ю. Глобалізація: тенденції інтеграції, універсалізації та поляризації сучасного світу // Політичний менеджмент. – 2005. – №3. – С.121-128.
7. Фридман Т. Плоский мир: краткая история XXI века. – Москва: АСТ, 2007. – 608 с.
8. Шепелєв М.А. Глобальный мир, URDO NUOVO и новая политическая наука. – Д.: Журфонд, 2002. – 304 с.
9. Albrow, Martin. The Global Age: State and Society Beyond Modernity. – Cambridge: Polity Press, 1996. – 246 p.
10. Friedman Thomas L. The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization. – N.-Y., 2000. – 512 p.
11. Keohane, R.O. & Nye, J.S. Interdependence in World Politics / In Crane, G.T. & Amawi, A., The Theoretical evolution of international political economy: a reader. – New York: Oxford University Press,1997. – 352 p.
12. Nye J.S. The Paradox Of American Power. Why the World's Only Superpower Can't It Alone. – N. Y.- Oxford: Oxford Univ. Press, 2002. – 222 p.
13. Stiglitz, J.E. Globalization and its Discontents.– New York: W.W. Norton&Co, 2003. – 304 p.
14. Thurow, L. Fortune Favours the Bold. What We Must Do to Build a New and Lasting Global Prosperity. - New York: HarperBusiness, 2003. – 352 p.
15. Ohmae K. The Bordless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy. – London: HarperCollins Publishers, 1994. – 224 p.
16. Ohmae K. The End of the National State. – N.Y.: Free Press, 1995 -214 p.

Waters M. Globalization. – London: Routledge, 2001. – 232 p.

Ткаченко Т.В.,
аспірантка кафедри політичних наук
НПУ імені М.П.Драгоманова

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ: ТЕОРЕТИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Актуальність проблеми становлення інституту політичної опозиції в Україні обумовлено важливою роллю опозиції в умовах трансформаційного процесу, як чинника наявності політичної альтернативи та суспільно-політичного розвитку. З огляду на це важливим є здійснення теоретико-порівняльного аналізу процесу становлення політичної опозиції в Україні з відповідними процесами в країнах пострадянського простору, що дозволить глибше зрозуміти особливості формування інституту політичної опозиції в умовах перехідного суспільства, виявити проблеми та закономірності розвитку.

Різні аспекти феномену політичної опозиції в умовах трансформаційного процесу досліджувались такими зарубіжними вченими, як Х. Лінц, А. Степан, Т. Карл, Г. Кітчельт, Д. Растру, Ф. Шміттер та ін. У вітчизняній політології дослідження проблем становлення політичної опозиції в Україні в контексті трансформаційних змін її політичної системи та порівняльного аналізу з країнами пострадянського простору є нечисленними, зокрема можна виділити роботи Г. Білякова, В. Слушаєнко, О. Кесарчук, В. Бусленко.

З огляду на актуальність даної проблеми та недостатній рівень її розробки у вітчизняній політичній науці, автор ставить за мету — розкрити тенденції формування політичної опозиції в Україні в контексті демократизації її політичної системи, здійснити

порівняльний аналіз становлення політичної опозиції в країнах постсоціалістичного простору, виділити спільні та відмінні по відношенню до України ознаки цього процесу.

Отже, в Україні, як і у всьому СРСР, лібералізація режиму почалась наприкінці 1980-х років. Щоправда, «перебудова» в Україні розпочалась з певним відставанням від Москви, що було характерним у відносинах між імперським центром і республіками. З проголошенням суверенітету Росії, України та інших республік колишнього СРСР було обрано курс на побудову демократичної держави. З цього моменту динаміка і глибина реформ у кожній республіці набували особливого вигляду. У республіках Балтії перехід відбувався поступально та лінійно, тоді як в Україні, Білорусі та Росії поступальність і лінійність була перервана в різний час. Так, в Білорусі згортання демократизації відбулось з приходом до влади О. Лукашенка. В Україні і Росії темп реформ почав знижуватись приблизно одночасно з переобранням президентів Л.Кучми і Б. Єльцина на другий термін. Це дало підстави деяким західним дослідникам говорити про появу «гібридних» держав, які застрягли в умовній «сірій зоні» і нездатні з неї вийти. За фасадом слабко виражених демократичних інститутів у трьох слов'янських республіках почали формуватися авторитарні режими, кожен з яких мав свої особливості. Зупинення демократизації і повернення до патримоніального панування та султанізму відбулась також і в кавказьких та середньоазійських республіках [7].

Причинами згортання процесу демократизації на пострадянському просторі стали: відсутність демократичних традицій, схильність до «сильної руки», стихійний процес лібералізації економіки з її негативними соціально-економічними наслідками. Пострадянське суспільство, в якому соціалізм панував понад сімдесят років і був власним «продуктом», виявилося психологічно не готовим до трансформації [3]. Тривалість «соціалістичної» історії держави обумовили характер і тривалість трансформаційних процесів. Так, для порівняння, зовсім інші стартові умови мали держави Центральної і Східної Європи, які також відносились до країн соцтабору, проте, на відміну від пострадянських, мали нетривалу «соціалістичну» історію — близько сорока років. Більше того, соціалізм не був для них власним продуктом — він привносився ззовні, тому ступінь ментально-психологічної готовності народів Центральної і Східної Європи до зміни суспільної системи був вищим, ніж у пострадянських суспільствах. У пострадянських державах, на відміну від держав Східної Європи, й досі не відбулося поділу влади, диференціації національної еліти на політичну й економічну, що вплинуло на характер політичних та економічних інститутів, в тому числі й на становлення та функціонування такого інституту демократії як політична опозиція.

Зародження політичної опозиції в країнах пострадянського простору, так само як і в країнах Центрально-Східної Європи, відбувалось в кінці 80-х – початку 90-х років на основі дисидентського руху. Проте, якщо в країнах Центрально-Східної Європи та Балтії дисиденти не лише очолили визвольні й демократичні рухи, але й згодом, спираючись на демократичні традиції, ідеї та ідеали, обійняли значну частину ключових посад у державному апараті, то в Україні та інших пострадянських республіках носії національно-демократичної ідеології, не маючи чіткого, цілісного уявлення про шляхи політичної та економічної трансформації посткомуністичного суспільства на європейських засадах, «змушені були вдатись до послуг старої партійно-радянської номенклатури, яка, як вважалося, може використати у цій ситуації досвід державного управління, набутий за роки своєї діяльності в умовах радянської держави» [9]. Таким чином, політична опозиція в Україні в 90-х роках, як і в більшості пострадянських країнах, переважно складалась із партій лівого спрямування, опозиційність яких дуже часто мала фіктивний характер, та партій національно-демократичного напрямку, представники яких, не маючи досвіду державного управління, не могли запропонувати владі альтернативні шляхи виходу із соціально-економічної кризи, були слабкі і, тому, не здійснювали відчутного пливу на політику.

З посиленням авторитарних тенденцій на пострадянському просторі формування політичної опозиції в кожній країні набувало свого особливого вигляду, не позбавляючись одночасно певної спільної схеми розвитку.

В Україні в період президентства Л. Кучми президентська модель управління діяла у форматі «батько-господар». «Батько» час від часу наближав когось до себе, цим забезпечуючи зміцнення фінансових можливостей наближеної групи та її вплив на політичні процеси, а згодом наближав інших, що створювало противагу впливові попередніх фаворитів. Слід відзначити, що в той період фінансово-політичні групи тільки формувалися. Лише за одну каденцію вони вже одержували потужні ресурси, у них з'являлася певна амбітність. Та ротація «наближених» обмежувала домінування когось із них. Фінансово-політичні клани діяли за принципом нездорової конкуренції, коли бізнес (джерело збагачення фінансово-політичних груп опонентів) обмежувався або й витіснявся. Так формувалося коло незадоволених, які й починали фінансувати рух опозиції [1].

Чинниками, що вплинули на становлення сильної політичної опозиції в Україні, стали: по-перше, наявність фінансово-політичних груп, що конкурують між собою та відсутність між ними консенсусу на політичному рівні, слабкість правлячої еліти; по-друге, особливості авторитарного політичного режиму, який, з одного боку обумовив існування незадоволених цим режимом політичних сил, а з іншого — був недостатньо жорстким, щоб повністю приборкати опозиційні сили, як це мало місце в ряді інших постсоціалістичних країн; по-третє, корумпованість влади та низький рівень життя населення стали причиною існування протестних настроїв у суспільстві та зростання громадської підтримки дій опозиції; по-четверте, поява серед української контреліти харизматичних лідерів, які мобілізували навколо себе всі опозиційні демократично налаштовані сили та здобули широку підтримку серед населення.

Проте, відсутність таких важливих компонентів інституту політичної опозиції, як традиції опозиційної діяльності, консенсусна культура політичної еліти, дієвий механізм врахування позицій політичної опозиції під час прийняття політичних рішень, чітка легітимна процедура приходу до влади («кулуарні» домовленості ще досі беруть гору над народним волевиявленням), обумовлюють існування неефективної, безальтернативної політичної опозиції в Україні в постпомаранчевий період. Особливо негативно на процесі формування інституту політичної опозиції відображається той факт, що неефективність української опозиції проявляється на фоні достатньо сприятливих умов (порівняно з попереднім періодом її розвитку) для її діяльності, що свідчить не про суспільне, а про фінансове її походження, про відстоювання нею не національних, а своїх кланових інтересів.

Подібний до України сценарій розгортався і в Грузії, де політична опозиція також формувалась із кола «незадоволених», колишніх інсайдерів. Чинниками становлення сильної політичної опозиції в цій країні стали — порівняно м'який авторитарний режим, криза правлячої еліти, низький рівень життя населення, консолідація опозиційних сил, — що й дозволило відбутись «трояндовій революції» 2003 року. Проте, суттєвого поштовху до подальшого становлення інституту політичної опозиції «революція троянд» не дала: грузинська опозиція в постреволюційний період фактично опинилась в тих самих умовах, що й за президентства Едуарда Шеварднадзе. Обмеження медіа-простору для опозиції, розгін кількатисячної демонстрації та запровадження надзвичайного стану в листопаді 2007 року, спровадження опонентів влади за кордон — все це свідчить про збереження авторитарних тенденцій нової влади.

Молдовську республіку також можна віднести до тієї категорії держав пострадянського простору, де політична опозиція задіяна у державному процесі або активно заявляє про себе. Деякі автори характеризують Молдову як «безперервну» модель транзиту [11]. В країні між владою і парламентською опозицією встановлений консенсус національного масштабу, який має чітко сформульовані цілі стосовно проблем стратегічного характеру: це європейська інтеграція, вирішення придністровського конфлікту, демократизація суспільства. Однак,

враховуючи той факт, що Молдова є парламентською республікою, а опозиція, що представлена Християнсько-демократичною народною партією має в парламенті 9,7% голосів [8], при чому правляча Партія комуністів Республіки Молдова має 46,10% [8] від загальної кількості голосів. За такого розкладу політичних сил опозиція має не багато шансів впливати на державну політику, її роль переважно зводиться до проведення різних політичних акцій та парламентських баталій.

Дещо іншою склалась ситуація з політичною опозицією в інших кавказьких республіках Азербайджані та Вірменії, де склався більш жорсткий авторитарний режим, який характеризують як напівконсолідований авторитарний режим.

Так, в Азербайджані опозиція існує тривалий час (більшість опозиційних партій з'явилась ще не початку 1990-х років) представлена багатьма парламентськими і позапарламентськими партіями, проте є досить консолідованою. Вона поділяє зовнішній курс президента, однак розходиться з ним у баченні внутрішньої політичної та економічної ситуації. Протистояння між владою та опозицією є досить жорстким. Умови для опозиційної діяльності ускладнились після «кольорових» революцій в Грузії, Україні, Киргизії, коли революційні перспективи змусили президента Азербайджану І. Алієва вдатись до попереджувальних заходів — арешт напередодні парламентських виборів 2005 року групи членів уряду, заборона політичної агітації для опозиційних партій, розгін та арешт мітингувальників. В результаті парламентських виборів 2005 року опозиція, яка вважає вибори сфальсифікованими, отримала лише 10 із 125 парламентських мандатів [10].

Опозиція Вірменії, яку традиційно вважають головною союзницею Росії на Південному Кавказі, є досить консолідованою, активно заявляє про себе, змушує владу постійно триматись в напрузі. Проте, відносини влади й опозиції далекі від конструктивних. Про це свідчать події, пов'язані з президентськими виборами 2008 року — придушення багатотисячного мітингу вірменської опозиції, наслідком чого стали людські жертви, введення надзвичайного стану, арешт учасників акцій протесту.

В Росії, яку також можна віднести до типу держав з напівконсолідованим авторитарним режимом, тиск на політичну опозицію розпочався з переобранням президента Б. Єльцина на другий термін, та значно посилився із обранням президента В.Путіна. Становлення режиму запропонованої В.Путіним «керованої демократії» відбувалось паралельно із зменшенням впливу на політику незалежних від держави політичних акторів (регіональних еліт, партій, ЗМІ, олігархів) і зростанням впливу на вироблення та реалізацію політичних рішень з боку бюрократичної еліти. Так, реформа Ради Федерації та бюджетна реформа зменшили вплив регіоналів на формування центральної політики та позбавили губернаторів фінансової самостійності. А нова система виборів губернаторів фактично вписала їх у «президентську владну вертикаль». З 2001 року у олігархів, опозиційно налаштованих до діючої влади, було відібрано медіа (НТВ, ТВ-6). Через реформу виборчого законодавства і встановлення жорсткої системи контролю за процесом виборів політичні партії втратили вплив на політичний процес в тому обсязі, який був за часів Б. Єльцина. І, нарешті, вилучення з кола провідних політичних акторів олігархів Б. Березовського і В. Ходорковського, які намагалися впливати на політичні процеси, довело, що влада співпрацює лише з тими олігархами, які відходять від впливу на політику [5]. Таким чином, становлення політичної опозиції як ефективної протидії владі в Росії не відбулось в наслідок посилення авторитарного режиму та досягнення певного консенсусу, а точніше пакту про ненапад, між головними соціальними акторами країни.

Значно гірше склалась ситуація з політичною опозицією в таких країнах, як Білорусія та країни Центральної Азії, де сформувався жорсткий авторитарний режим.

В Білорусії становлення політичної опозиції як суттєвої противаги владі не відбулось в силу двох причин: по-перше, це сильна владна вертикаль та жорсткий авторитарний режим, який максимально обмежував її діяльність, і, по-друге — значно вищий, порівняно з Україною, рівень життя білоруського населення, який в більшості своїй не зажадав змін і

фактично не підтримав дій опозиції. Тобто, консолідований авторитарний політичний режим не дозволив викристалізуватись опозиційним політичним силам в політичній системі Білорусії.

В країнах Центральної Азії наявність адміністративно-силової політики, клановість і трайбалізм, відсутність традицій легальної політичної боротьби — стали факторами, що вплинули на специфіку розвитку опозиції в цьому регіоні. «Жодна з опозиційних політичних партій або організацій та інших різною мірою структурованих груп в країнах пострадянської Центральної Азії не мала і не має головного атрибуту справжньої опозиції: науково обґрунтованої та чітко сформульованої конструктивної програми, яка б відповідала назрілим в центральноазійських суспільствах змінам і складним геополітичним реаліям» [6]. Спільною рисою усіх цих партій та інших опозиційних сил є їх соціальний склад: група старої еліти, чиї інтереси увійшли в суперечність з правлячою елітою, яка спирається на маргінальний соціальний компонент та на регіонально-клановий фактор. Для багатьох представників цієї опозиційної контреліти характерні апеляції до зовнішньої підтримки. Політичну опозицію у всіх країнах центральноазійського регіону можна умовно поділити на дві частини: «світську» опозицію, тобто, яка «отримала дозвіл» від влади на існування, але не існує де-факто, та опозицію, сформовану на основі організацій релігійного, передусім проісламського спрямування., що носять екстремістський характер [6].

Незважаючи на специфіку становлення та функціонування політичної опозиції в кожній з пострадянських країн, цей процес має ряд спільних рис, що характеризують процес становлення політичної опозиції і в Україні. При цьому слід зауважити, що ці ознаки не варто екстраполювати на всі держави пострадянського простору, проте для ряду країн вони все ж були або залишаються характерними.

Отже, аналіз діяльності політичної опозиції в країнах бувшого СРСР дозволяє виділити наступні спільні ознаки цього процесу:

- ступінь сформованості політичної опозиції, умови для її діяльності, ефективність опозиції та її відносини з владою прямо залежать від сформованого в країні типу політичного режиму, ступеня консолідації як провладних, так і опозиційних сил, рівня життя населення;

- влада по відношенню до опозиції використовує такі типові прийоми, як: посилений тиск на політичну опозицію з боку владних структур, що проявляється в контролі над мас-медіа, обмеженні впливу опозиційних сил на органи державної влади та можливості ними проведення масових заходів, обмеження діяльності лідерів політичної опозиції, їх арешти. При цьому влада формально апелює до європейських цінностей та час від часу змушена звертатись до опозиції як до засобу власної легітимації; запрошення опозиційних лідерів до спільного управління державою, пропозиція матеріальних вигод, в результаті чого опозиція втрачає свою «опозиційність» та зливається з владою; опозиція формально допускається до влади на деякий час для участі у формуванні владних структур, проте не має реальної влади і таким чином дискредитує себе [4];

- позиція політичної опозиції часто не є чіткою і структурованою. Основні зусилля приділяються доведенню, що нинішній курс не є перспективним, або ж протистоянню авторитарному главі держави;

- за умов незбалансованості гілок влади та домінування глав держав роль парламенту зводиться до так званої «rubberstamp» (машини для штампування рішень), а опозиція часто позбавлена важливої змоги законодавчо впливати на процес здійснення державної політики [4];

- відсутність традицій легальної політичної боротьби та конкуренції обумовлюють існування слабкої або, навпаки, радикальної опозиції;

- нерозвиненість партійної системи, внаслідок чого суб'єктами політичного процесу є не повноцінні політичні партії, а інститути державної влади (як в країнах Центральної Азії), фінансово-політичні групи (Україна), бюрократичний апарат (Росія). Це, в свою чергу,

нівелює сутність та призначення опозиційних партій та політичної опозиції в цілому, дистанцює її від власного населення;

- відсутність неконфліктного механізму заміни влади опозицією;

- політична опозиція трансформаційних суспільств дуже часто набуває демагогічного забарвлення, політичного критиканства та популізму. Такі демагогічні тенденції, як правило, виявляють себе: у популістських гаслах; у відході від конструктивної співпраці між політичними силами; у продукуванні обіцянок, які неможливо реалізувати за наявних ресурсів; у поширенні неконструктивного способу мислення серед населення [2].

Таким чином, незважаючи на українську специфіку становлення та функціонування політичної опозиції, цей процес має багато спільного з тим, як відбувається формування політичної опозиції в інших країнах пострадянського простору, що обумовлено спільними тоталітарним минулим та сучасними трансформаційними процесами, які, в свою чергу, відбуваються досить складно і суперечливо та позбавлені певної поступальності.

Література:

1. Балабан Р. Феноменальні риси сучасної політичної еліти України // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск (вересень). – С. 54-62.
2. Дмитренко М. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / М.А.Дмитренко; НПУ ім.. М.П.Драгоманова, Ін.-т оперативної діяльності та державної безпеки. – К.: Знання України, 2008. – 544 с. – С. 231.
3. Іскакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи // Політичний менеджмент. – 2007. – №3 (24). – С. 128-135.
4. Кесарчук О. Діяльність опозиційних сил в країнах-членах СНД // Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та європейські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) // Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. – Спецвипуск №2 (7). – http://www.spa.ukma.kiev.ua/visnyk/index.php?op=view&t=79
5. Кононенко Н. Польща і Росія: сучасні пошуки ідентичності // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск (вересень).
6. Ляшенко Т. Особливості партійної системи в країнах Центральної Азії // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск (вересень).
7. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після
8. «помаранчевої революції» // Політичний менеджмент. – 2006. - №5 (20).
9. На виборах в Молдові перемогли комуністи // http://ua.proua.com/news/2005/03/09/095153.html
10. Стативка А. Деякі фактори формування політичної еліти в країнах Центральної та Східної Європи // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск (вересень). – С. 14-24.
11. Шиманський О. В'ялі апельсини. Азербайджанська опозиція об'єднується, але все одно діє нерішуче // Україна молода. – 2005. - № 212 (за 12 листопада). - http://www.umoloda.kiev.ua/number/552/116/19981/
12. Crowther W., Matonyte I. Parliamentary Elites as a Democratic Thermometer: Estonia, Lithuania and Moldova Compared // Communist and Post-Communist Studies / University of California, Berkeley, USA, vol. 40, 2007, c. 281 - 299.